

CARTHAGO SPARTARIA, UNA PLAÇA FORTA BIZANTINA

Jaime Vizcaíno Sánchez

Àrea d'Arqueologia – Universitat de Múrcia

Durant les dues últimes dècades, la investigació arqueològica en l'extrem sud-oriental de la *Carthaginensis* ha anat posant de manifest un particular procés de «reviviscència» urbana a partir de mitjan del segle vi. Aquesta «reactivació» de diversos assentaments del sud-est i llevant hispans es plasma, sobretot, entorn de dos dels principals vectors de la dinàmica urbana en aquest període: la cristianització de la seua topografia i la fortificació dels seus recintes. Bona prova d'això són dos *civitates* episcopals, *Eio* i *Begastri*, on ambdós fenòmens, el religiós i el militar, constitueixen, a més, un binomi indissoluble, en tant que baluards des dels quals el Regne visigot de Toledo planificava fer front a les també seues episcopals en mans bizantines, de *Carthago Spartaria* i *Illici*. De fet, en la calor del conflicte grecogòtic es documenten els esforços desplegats en tota altra sèrie de nuclis com el Cerro de la Almagra o València la Vella. En

particular, el fenomen adquireix una especial envergadura en l'àrea valenciana, territori «de frontera» on, conjuntament amb la construcció de noves estructures defensives, es reconeix una verdadera «visigotització», no tan sols «teòrica», en tant que preocupació del regne toledà per aquesta zona, sinó «fàctica» fins i tot, que implica el desplegament d'un contingent de població visigoda. Encara que es tracta d'un tema que encara suscita controvèrsia —en bona part pels «excessos etnicistes» d'èpoques passades feliçment superades i la necessària «desideologització» de la història i l'arqueologia d'aquesta etapa—, les evidències que aporta la investigació pareixen incontestables. No debades, correm el risc, en l'intent d'evitar tornar a caure en la manipulació que del visigotisme es va fer per part dels corrents pangermanistes i, de forma concreta, pel règim franquista, de tractar de «reinterpretar» les dades de forma injusta, en el tan típic i erroni moviment pendular en què sol desembocar part la historiografia quan es veu influenciada per prejudis d'un signe o de l'altre.

<1 Selecció de materials ceràmics i vítrics de l'ompliment d'una fossa d'època bizantina (UE 32080) al barri de l'*arx Hasdrubalis*.
Fotografia: B. del Ordi.

Avui, l'arqueologia ens mostra com, a partir de mitjan del segle vi, l'àrea valenciana experimenta ja no sols l'al·ludida «fortificació», sinó també canvis en els patrons d'ocupació residencials i, molt especialment, funeraris. S'enregistren noves modalitats de soterrament, canviant aixovars o fins i tot diferències antropològiques. Que les fonts textuais ens informen, a més, d'una creixent onomàstica d'origen germànic, no és sinó una altra prova més que, després d'aqueixos canvis, es troba l'arribada creixent de població visigoda. La numismàtica contribueix a explicar-nos la causalitat d'aquest procés, amb ocultacions monetàries i seques obertes per al pagament de contingents desplegats per tot el territori, davant de la necessitat de repel·lir l'amenaça bizantina per terra, a la zona alacantina, o per la mar, a les Balears.

En aquest estat de coses, no obstant això, de la mateixa manera que el conflicte grecogòtic es va perfilant des del costat visigot, a penes s'intueix des de la zona bizantina, plantejant-se l'aparent paradoxa que els esforços desplegats per Toledo pareixen fer front a una amenaça inexistent. Han influït en això també els esmentats canvis historiogràfics que, en el perillós moviment pendular ja referit, han passat a parlar d'una *Spania* que cobria quasi tot el sud peninsular, que arribava fins a *Corduba* i fins i tot comprenia l'Algarve, a postular una presència bizantina quasi anecdòtica. En allò material, els vaivens no han sigut menors, de manera que, d'unes sempiternes influències bizantines irradiades des de *Spania* al regne toledà, s'ha passat a negar la possibilitat de reconèixer arqueològicament la presència dels *milites romani* a sòl hispà.

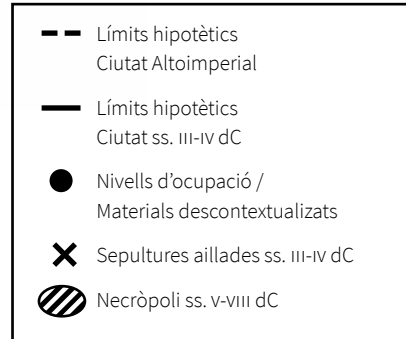
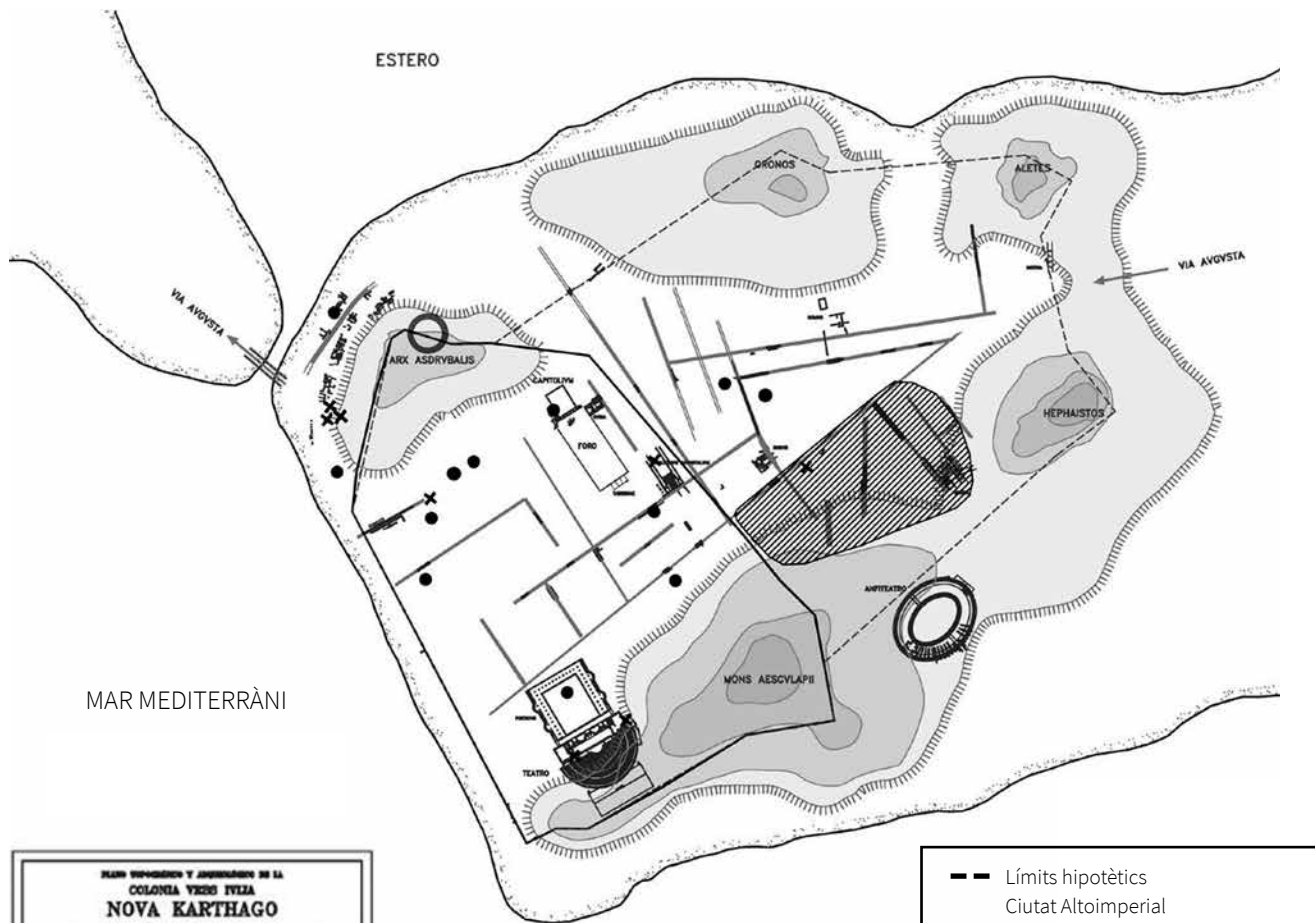
Respecte d'això, una anàlisi «desapassionada» de la documentació textual i arqueològica ens mostra la realitat multiforme de l'ocupació bizantina de part de la costa hispana meridional i el seu immediat *hinterland*. De la mateixa manera que a aqueixos «*hostes barbaros*» mencionats en la famosa inscripció de Comitiolus va sent possible «posar cara», també a les «*Romanas insolentias*» (Isid. Hisp., *Hist. Goth.*, 54) que se'ns refereixen des del costat toledà, comencen a cobrar sentit més enllà del relat de les fonts. Convé, amb tot, no menystindre cap testimoni, perquè, al cap i a la fi, només teixint-los, sense obviar-ne cap, és com aconseguirem una aproximació el més veraç possible a «l'episodi» bizantí.

En aquest sentit, en primer lloc, cal recordar que la presència dels *milites* s'insereix, precisament, en el desplegament de tropes per part de Justinià de cara a reconquistar els antics territoris romans d'Occident. Es tracta d'una empresa que a *Hispania* afluïx el desgast de les operacions a Àfrica i Itàlia, com també la represa de les hostilitats en el front realment més pernicios per a l'Imperi, l'oriental. Hi acompanya tot un corol·lari «funest», que va des d'altres amenaces militars a l'impacte de l'epidèmia de pesta o successives catàstrofes naturals, i un últim factor, conseqüència i, al seu torn, causa d'altres tants, com és la preocupant situació de les arque de l'Imperi. En aquest marc, l'ocupació de la *Spania* bizantina no va ser tant «colofó» com sí «cant de cigne» de la *Renovatio Imperii justiniana*, la qual cosa no hi impedeix que trobem *phouria* com el de *Septem*, de la fortificació de la qual ret compte Procopi en el seu *De Aedificiis* (VI,7,16), a una *fortissima civitas* com *Asidona* (Ioha. Bicl., *Chron. ad a.* 571.3). Que ja

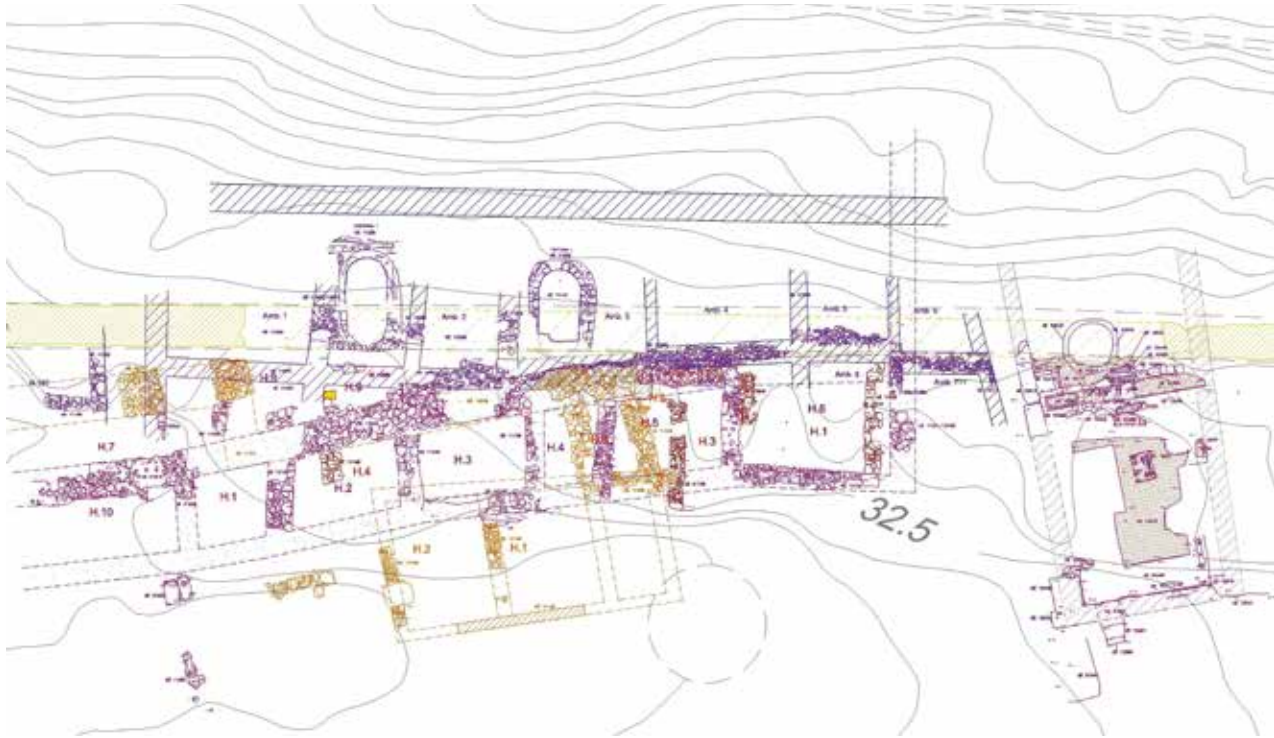
amb el mateix monarca, Atanagild, que va facilitar l'entrada dels soldats justinianeus i va sancionar la seua estada comencen les hostilitats a mitjan segle vi i que aquestes es prolonguen set dècades més fins al regnat de Suíntila c. 625 (Isid. Hisp., *Etym.* XV, I, 67-68), ens mostra que «l'enemic bizantí», per més que no mostrara en el front hispà tota la potència que cal atribuir a l'Imperi, tampoc no pot passar per un perill «menor». No es tracta de negar que els recursos destinats a l'empresa restauradora foren precaris, ja que els mateixos càlculs que es realitzen d'acord amb el testimoni d'Agatius (V 13, 7-8), indiquen que a l'altura de l'any 559, no més de cinc mil efectius es devien destinar a *Spania*. Amb tot, per escassa que fóra la mobilització, siguem conscients que aquesta va ser «canviant» com les mateixes circumstàncies de l'Imperi i, en tot cas, no una amenaça «fantasma», com un cert sector de la investigació pareix encabotat a demostrar. La presència del *magister militum* ja referit, Comitiolus, i els successos que acompanyen la seua activitat a *Spania*, insisteixen en això.

Precisament, un dels documents més valuosos sobre aquest *patricius missus a Mauricio Aug(usto) contra hostes barbaros*, és l'epígraf que ens recorda la seua intervenció en les muralles de *Carthago Spartaria*. Encara que l'habitual retòrica d'aquest tipus de textos ens impedeix discernir la verdadera envergadura de l'obra constructiva que es commemora el 589-590, queda clar que l'Administració imperial va concentrar les seues atencions en les fortificacions. No debades, tampoc no cal esperar una altra cosa en el marc d'una ocupació militar que, tornem a recordar-ho, és fruit d'una conquesta i es manté, precisament, per un desplegament defensiu.

Fins fa poc, no disposàvem més que d'aquest epígraf per a referir-nos a les muralles tardanes de Cartagena. Avui, en canvi, noves excavacions comencen a proporcionar-nos la seua evidència material. D'aquesta manera, al cim del turó del Molinete, l'*arx Hasdrubalis* citada per Polibi (X, 10, 9), ha pogut ser documentada com l'antiga muralla republicana acasamatada, construïda al seu torn sobre una preexistent tanca púnica, continua utilitzant-se fins a època tardana mitjançant remodelacions que comprenen des de l'amortització i l'anul·lació de certs sectors, al recrescut i reforç d'altres. Entre altres factors, acostava això la particular orografia de l'urbs, que, emplaçada entre cinc tossals, ha jugat amb condicionants com aquestes al llarg de la seua història. Aqueixa mateixa raó, de fet, motiva que, igual que el perímetre tardà fossilitza els d'època púnica i romana, aquells siguen, al seu torn, finalment reemplaçats per les defenses del segle xvi. Hem de tindre en compte, respecte d'això, que la disposició topogràfica és idònia, que se situa en la cota més elevada del flanc septentrional del turó del Molinete i, així, a més de trenta metres d'altitud sobre el nivell de la llacuna interior que delimitava la ciutat pel nord. Tal configuració o la forta inclinació del pendent en aquesta zona del tossal, amb un abrupte canvi de nivell, contribueixen a explicar la notable vigència del traçat. D'altra banda, també la reutilització implicava la possibilitat d'aprofitar des dels mateixos paraments i/o, almenys, el seu material. No en va, es tracta de dinàmiques comunes en la poliòrcètica tardana, com veiem a la Cartago africana o a Sucidava, per citar exemples de divers marc territorial o, igualment, a *Hispania*, a ciutats com *Barcino*, *Legio VII*, *Emerita*, entre

Carthago Spartaria entre els segles IV i VII, amb indicació de la seua necròpoli oriental, zona habitada i possible traçat del seu perímetre enmurallat. A la cima de l'arx Hasdrubalis, s'assenyala el panyo excavat.

Planimetria de les fortificacions de la cima de l'*arx Hasdrubalis*. En color marró s'assenyalen els murs pertanyents a l'etapa bizantina.
Arxiu gràfic del Proyecto *Arx Hasdrubalis*

altres. En el cas concret de l'escenari del conflicte grecogòtic podem afegir a més el Tolmo de Minateda, on el seu baluard es construeix en paral·lel a les muralles anteriors. En conjunt, tal reaprofitament és comú en l'arquitectura tardana i, especialment, en la de tipus militar, on la pròpia Administració la recomana ja l'any 397 (*Cod. Theod.*, XV, 1, 36). Cal destacar fins i tot, que una de les fonts primordials per a la poliorcètica bizantina, l'anònim *De re strategica*

(X, 3), datat a finals del segle vi, «prescriu» la utilització de pedres ja tallades quan aquestes estigueren disponibles.

Aquest nou perímetre tardà de la cima de l'*arx Hasdrubalis* es vertebrà entorn de l'eix longitudinal a què s'acoblen les successives muralles. D'oest a est, el pany de paret conservat, que integra sengles murs paral·lels, es disposa en una situació avançada respecte a la muralla republicana. Tot seguit, es doblega cap al sud, i se super-

posa al llenç septentrional de la fortificació romana. Al recer d'aquest, ara recrescut, es conformen noves estances, una d'aquelles, connectada directament amb aquest, i altres, travades al seu torn amb aquella. Així, es delinea un xicotet conjunt d'habitacles disposats en bateria, que disposen de planta allargada, aproximadament rectangular, i amplària variable. Tal planificació, l'adossament a la muralla de tota una sèrie de compartiments en bateria, en tant que possibles casernes utilitzades com a barracons per a la guarnició o els seus pertrets, és comú en la poliorcètica tardana. Ocorre així, per exemple, a la fortalesa nord-africana de *Thamugadi*, construïda entre els anys 539-540, a la balcànica de Biograc, on algunes de les estances s'habiliten com a cisternes per a l'aprovisionament hídric, vital, sobretot, en cas d'assetjament.

Des del punt de vista constructiu, la muralla ara documentada s'erigeix amb pedres calcàries, esquistos, crosta de calcàries i arenoses de mitjana i grans mides, travades amb fang, materials i tècnica que revelen una certa funcionalitat i modèstia en la construcció. Per a la seua erecció, es van excavar tota una sèrie de trinxeres destinades a recol·lectar *spolia*. Tals rases i fosses, complida la seua funció originària, van ser normalment reblides mitjançant l'abocament de residus. En aquest sentit, precisament és un d'aquests contextos d'abocament, el que amortitza un antic col·lector, un de què ha proporcionat un lot més singular per a complementar la datació del perímetre i conèixer el caràcter de l'ocupació d'aquestes estructures veïnes a la muralla. Així, hi destaca el contenidor oriental LRA 1 / Keay LIII, en concret una de les seues variants més tardanes, el tipus LRA 1B1, que es produeix

sobretot a partir d'un moment avançat del segle VI en la costa de l'antiga Cilícia. També el reblit inclou un contenidor d'origen eivissenc, identificat recentment com a tipus RE-0103, que *floruit* durant la segona meitat del segle VI. És necessari, igualment, destacar-hi un ampli repertori de ceràmiques de cuina de producció local, que, al costat de les restes faunístiques, ens mostra com, en aquesta zona de la muralla, amb l'emmagatzematge, es devia fer el preparat i consum alimentaris.

En tot cas, cal ser cauts a l'hora d'extrapol·lar les dades d'aquest tram documentat a la resta del perímetre mural·lat de l'urbs. Ací, la reconstrucció de la muralla romana republicana de casernes, amb el recrescut de murs i l'erecció de noves estances, possiblement s'ha de tindre com una solució específica, puntual, concebuda per a aquest sector concret de la topografia de *Carthago Spartaria*. La situació relativament «marginal» d'aquest flanc nord-occidental, distant de les calçades i els accessos a la ciutat, que voreja una marjal, o la seua protecció natural pel propi pendent del tossal, són condicionants que cal tindre en compte, en tant que indueixen a pensar en el possible recurs a solucions funcionals, desproveïdes de l'excel·lència arquitectònica i, d'alguna manera, l'aparell «escenogràfic» que hem de conjecturar per a trams més centrals en la topografia urbana. Sens dubte, en aquest sentit, que el llenç descrit poc tindria a veure amb la porta i el pany de paret que la rodejava, objecte d'atenció el 589-590 per part del *patricius Comenciolus, magister militum Spaniae*, on, com se'ns referix, «*quisquis ardua turrium miraris culmina*», en un verdader desplegament propagandístic perquè «*sic semper Hispania tali rectore laetetur*» (CIL II 3420).

Siga com siga, excavacions dutes a terme en altres punts de la ciutat ens ajuden a manejar certes hipòtesis, si no de la materialitat, almenys sí del recorregut del perímetre fortificat. Per a això ha sigut determinant la documentació d'una àmplia necròpolis en el sector sud-oriental de *Carthago Spartaria*, sobre un antic barri altimperial ja abandonat en el segle II dC. La seua envergadura, amb més de dos-cents soterraments, ens mostra l'emplaçament necessari d'aquest *extra moenia*. Encara que ja prèviament la investigació havia mostrat l'abandó a partir del segle II dC de la meitat oriental de l'antiga urbs, amb la conseqüent retracció de l'àrea habitada a l'espai més pròxim al port, la zona compresa entre els turons de la Concepció i Molinete, el sorgiment d'aquesta necròpolis a partir del segle V ratifica tals canvis. En la mateixa direcció, la pròpia topografia de Cartagena fa de la línia compresa entre les extremitats orientals dels esmentats turons, deixant de banda la necròpolis del Barri Universitari, el lloc òptim per a la seua defensa. No debades, les successives fortificacions d'època moderna han seguit el mateix recorregut sense a penes variacions, circumstància que també ha pesat en el profund desmantellament de les tanques precedents i, així, en certa «invisibilitat» arqueològica.

En aquest sentit, encara que en aquest flanc encara no s'ha documentat la muralla, és incontestable la reducció del perímetre fortificat, que, acoblat a la zona habitada, suposa que el recinte passe de prop de quaranta hectàrees a pràcticament la meitat. Tal procés de contracció i consegüent replegament defensiu és comú a altres ciutats com *Egitania*, *Conimbriga* o *Italica*, o en el cas del

pròxim nord d'Àfrica, Trípoli, Sabratha o *Leptis Magna*. No cal perdre de vista tampoc que la mateixa Administració imperial (*CI* I, 27, 2y 14) recomana la reducció del perímetre fortificat per a optimitzar els esforços defensius.

A l'interior d'aquest recinte habitat, els projectes d'excavació, investigació i museïtzació del Teatre Romà de Cartagena i del Cerro Molinete ens han permés obtenir una abundant informació sobre l'ocupació de la ciutat en època bizantina. En la mesura que sabem, el barri construït sobre l'antic edifici d'espectacles va poder valdre per al servei i potser, fins i tot per a residència de la guarnició desplegada a *Carthago Spartaria*. Tinguem en compte que aquest barri sorgeix al vessant del turó més elevat de Cartagena, entorn del qual ha gravitat ancestralment la defensa de la ciutat, com mostra encara avui en dia el castell i les muralles d'època medieval.

Entre les diferents troballes, al costat de les puntes de fletxa del conegut com a tipus àvar, sobreix el d'una cuirassa de tipus laminar, recuperada en el nivell d'abandó posterior a la destrucció identificada amb la conquesta de la ciutat per part de les tropes del rei visigot Suíntila, ca. 625. El material ceràmic documentat en l'habitació on es va localitzar o en el conjunt d'estances de què formava part aquesta, reforça tal data, que integra algunes de les formes més habituals de la TSA-D (Hayes 99 B/C, 91 D, 100, 101, i 106), àmfores nord-africanes (Keay LXI, *spatheia*), orientals (LRA 1/Keay LIII), eivissenques (Keay LXXIX / RE-0314b) o ceràmiques de cuina de producció local, lluernes tunisianes (Atlant XA1a / Hayes IIB) o LRU orientals. De fet, precisament a partir de finals del segle VI, és quan s'estén aquest tipus de protecció d'origen ori-

Selecció de *lamellae* de la cuirassa laminar recuperada al barri d'època bizantina instal·lat sobre el teatre romà de Cartagena. (Imatgen: J. Vizcaíno)

ental entre els *milites romani*, mes sobretot, entre oficials i membres de la cavalleria pesada, no ja així a la infanteria. La seua configuració i execució, producte exclusiu de les *fabricae imperials* (*Nov. Iust.* 85, 4), mostren les diferències respecte a l'armament dels *hostes barbaros* visigots, recuperat a jaciments com Sant Julià de Ramis o Puig Rom. Aquest tipus de cuirassa militar es documenta, d'altra banda, en altres llocs inclosos en el desplegament militar que comporta la *Renovatio Imperii*, i que es daten a partir d'un moment avançat del segle vi, com Caricin Grad, Svetinja, Jelica, o *Crypta Balbi*.

També revesteix singular interès una peça vítria, una banya per a beure (Isings 113), la difusió de la qual es limi-

ta fins al segle vi a l'Europa centre-septentrional, amb una concentració quasi exclusiva en l'àrea germànica. A partir d'aquests moments, si ens atenim a l'àmbit italià, tant a la zona longobarda com a la bizantina, pareix donar-se, sobretot, en àmbits vinculats a les elits. Tot això obri nombrosos interrogants al seu registre al barri del teatre romà de Cartagena, únic lloc conjuntament amb Segòbriga on, per ara, es documenta. El caràcter del primer, on és possible conjecturar una certa empremta castrense, podria informar-nos, entre altres possibilitats, sobre la presència de quadros oficials entre els seus habitants.

Les recents excavacions al turó del Molinete també han documentat un altre barri d'època bizantina, amb un

patró material bastant semblant. En aquest cas, el complex sorgeix en el vessant meridional del tossal, protegit, per tant, per la muralla abans referida que se situa en la seua cima. El nou barri, alçat sobre les *insulae* veïnes al fòrum, revela una predominant orientació artesanal, amb instal·lacions com una ferreria o una terrisseria, construïdes mitjançant la compartimentació del denominat «Edifici de l'Atri». Els contextos recuperats en el seu interior il·lustren sobre l'ocupació de la ciutat durant els segles VI i VII. Així, en el cas de la ceràmica, hi ha un predomini de les importacions africanes, dinàmica, d'altra banda, poc «sorprenent», en tant que la província africana és precisament el verdader baluard de la presència bizantina al Mediterrani occidental.

Entre les importacions tunisianes sobreïxen els grans contenidors cilíndrics Keay LXI i LXII, com també els *spatheia*, que, en virtut de la seua presència constant als jaciments incorporats en el marc de la *Renovatio Imperii* justiniana, i de manera especial, a la regió danubiana i assentaments de naturalesa militar, s'han relacionat amb l'aprovisionament de les tropes bizantines. Aquest mateix valor s'atribueix a altres contenidors orientals, en algun cas documentats per primera vegada a la ciutat, com el *Samos cistern type*. Es tracta de depòsits ceràmics que, considerant els nolis d'oli, vi i altres mercaderies que van haver de transportar, constitueixen possiblement el més clar reflex material del restabliment d'una mena d'*annona* per al sosteniment dels *milites romani*, independentment del seu aquarterament en ciutats o *castra*.

Fa poc, sobre l'amortitzat *Iseum*, també s'ha pogut documentar el nivell d'abandó d'un magatzem d'àmfores,

Nivell de destrucció de l'habitació n.º 20 del barri d'època bizantina alçat sobre el teatre romà de Cartagena. Arxiu gràfic del Museu del Teatre Romà de Cartagena.

datat en el primer quart del segle VII. Les àmfores, sobretot tunisianes i, en menor grau, eivissenques i orientals, apareixen esclafades contra el sòl, i mostren concomitàncies amb el nivell de destrucció trobat al barri del teatre romà, que s'identifica amb la presa visigoda de la ciutat per les tropes de Suíntila c. 625. Amb això, en l'actualitat, diferents punts del solar urbà mostren que tals accions destructives no van ser episòdiques, per la qual cosa cobra més força la possibilitat d'identificar-les amb el desenllaç relatat per les fonts. La pròpia envergadura de la conquesta visigoda, que la deixa sumida *in desolationem* (Isid. Hisp., *Etym.* XV, I, 67-68), de tal forma que després d'ella els indicis d'ocupació siguen molt tènues, són altres factors, al costat dels ja enumerats, que insisteixen en el caràcter de plaça forta de la *Carthago Spartaria* ocupada per les tropes bizantines entre els segles VI i VII.